

ПРИЗВИЩА ЖИТЕЛІВ М. НОВОВОЛИНСЬКА, ЩО ВКАЗУЮТЬ НА ПСИХІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ АБО ПОВЕДІНКУ ПЕРШОНОСІЯ

Для повноти інформації про сучасні українські прізвища, їх поширення та частотність, а також для розуміння історичних процесів формування, становлення і стабілізації українських прізвищевих назв треба мати повний інвентар цих антропонімів з усіх історико-етнографічних регіонів України та дані про кількість носіїв кожного прізвища. У зв'язку з цим серйозного вивчення в синхронії та діахронії потребує антропонімія Волинської області.

Мета дослідження – зафіксувати сучасні прізвища жителів м. Нововолинська Волинської області, що вказують на психічні властивості чи поведінку першоносія, та зробити їх лексико-семантичний і структурно-словотвірний аналіз. Для досягнення цієї мети виконано такі конкретні завдання: окреслено лексичну базу сучасних прізвищ жителів м. Нововолинська; встановлено апелятивну лексику, засвідчену в основах прізвищ; визначено лексико-семантичні підгрупи прізвищ; прокоментовано морфемно-словотвірну структуру місцевих прізвищ.

Об'єкт дослідження – сучасна антропонімія м. Нововолинська Волинської області. Предметом дослідження стали лексико-семантичні особливості лексичної бази та структура місцевих прізвищ.

Матеріал для дослідження прізвищ дібрано з актових книг відділів рацу, телефонних довідників. Джерелами порівняльного матеріалу слугували загальнономвні та діалектні, а також етимологічні словники, словники прізвищ, лексикографічні праці тощо.

Прізвища жителів міста Нововолинська Волинської області, які вказують на психічні властивості або поведінку першоносія, об'єднують назви, основою для творення яких була певна характерна ознака особи, що вирізняла її з-поміж інших. Ю. К. Редько вважає, що такі антропоніми виникли з первісних прізвиць – вуличних кличок [1, с. 64]. Немає сумніву, що сучасні прізвища – це назви, позбавлені того первісного значення. У творенні прізвиць бралися до уваги найбільш специфічні ознаки людини. Однак деякі номінації за своїми внутрішніми

властивостями, можливо, виникали як іронічні прізвиська, виражаючи особливість, протилежну названій.

У межах зазначеної лексико-семантичної групи прізвищ жителів міста Нововолинська можна виділити такі підгрупи: а) назви осіб, що вказують на вдачу, характер; б) назви осіб за розумовими здібностями.

За походженням до найменувань, що початково вказували на вдачу, характер особи, належать такі прізвища: **Бабич** < *бабич* ‘любитель женского пола, волокита, ловелас’ (Гр., I, с. 14); **Бабій** < *бабій* ‘той, хто дуже упадає за жінками, залицяльник, зальотник’ (СУМ, I, с. 76), ‘чоловік, ласий до жінок’, ‘ловелас’, ‘чоловік, який охоче виконує жіночу роботу (кулінарія, вишивання, прання тощо)’, ‘боягуз’ (СГГ, с. 21); **Бабіюк** < *Бабій* < *бабій*; **Байда** < *байда* ‘безтурботна, гуляща людина, гульвіса’ (СУМ, I, с. 89), ‘гуляка, беспечный человек’, ‘прзвище неукложей женщины’ (Гр., I, с. 20); **Байдала** < *байдала* ‘нероба, ледар’ (ЕСУМ, I, с. 116); **Баламут** < *баламут* ‘порушник душевного спокою, спокусник, підбурювач, обдурювач, дурисвіт’ (ЕСУМ, I, с. 124); **Балдич** < **Балда** < *балда* ‘незграбна, неповоротка жінка’ (Гр., I, с. 24), ‘телепень, незграбна жінка’ (ЕСУМ, I, с. 126); **Бевз** < *бевзь* ‘бовдур, йолоп’ (ЕСУМ, I, с. 158), ‘олухъ, болванъ, простофиля’ (Гр., I, с. 36); **Болбас**, пор. діал. укр. *белбас* ‘вайло, ледар’ (СУМ, I, с. 155); **Бутеєць**, **Бутенко**, пор. *бута* ‘гордість, зарозумілість’ (Чуч. 2005, с. 101); **Ворошило**, **Ворошилов**, пор. *ворох* ‘інтрига, сварка’ (ЕСУМ, I, с. 429), тобто апелював **ворошило* міг характеризувати сварливу людину; **Галай** < *галай* ‘запальна людина, крикун; зірвіголова’ (ЕСУМ, I, с. 476); **Галайда** < *галайда* ‘бродяга’ (ЕСУМ, II, с. 18), ‘безпритульний, блукач’ (Гр., I, с. 267); **Гайда** < *гайда* ‘гульвіса’, з пол. *gajda* ‘незграбна, слабка, дурна людина’ (ЕСУМ, I, с. 452), пор. ще гайда ‘вживається як заклик іти куди-небудь’ (СУМ, II, с. 16); **Гламосда**, пор. також білоруське *гламазда* ‘няварты чалавек, лішні ў хаце’ (ЭСБМ, III, с. 44); **Дружук** < *Друг* < *друг*, очевидно, ‘товариський, привітний чоловік’; **Легеца** < *легеца* ‘лежебок, підлиза’ (Чуч. 2005, с. 330); **Крикун** < *крикун*, тобто ‘неврівноважена людина’; **Мелесик**, пор. *мелесити* ‘потискати, тіпати, лупцювати, бити’ (ЕСУМ, III, с. 433), очевидно, ‘задикувата людина’; **Натягайло**, пор. *тягайло* ‘чоловік (хлопець) легкої поведінки’, а також *тягака* ‘волоцюга’, *тягальник* ‘працівник на сінокосі, який згрібає сіно’ тощо (ЕСУМ, V, с. 697); **Недбайло** < *недбайло*, очевидно, ‘лінивць’, ‘недбайливць’; **Мачула** < *мачула* ‘неповоротка, незграбна, нерозумна людина’ (ЕСУМ,

III, с. 423); **Піскун**, пор. *піскати* ‘пищати’ (Редько, II, с. 819), тобто ‘той, хто пищить’; **Ревутченко**, пор. російське *ревута* ‘ревун або горлань, плаксі’, ‘крикун’ (СРНГ, XXXV, с. 11); **Рева** < *рева* ‘плакса’ (Гр., IV, с. 9); **Скупейко** < *Скупий* < *скупий*, очевидно, ‘жадібна людина’; **Тупало** < *тупало* ‘людина, яка тупає’ (Гр., IV, с. 294), пор. також *тупати* ‘топати’, ‘ходити, ступаючи ногами, ходити не перестаючи, топтатися’, ‘обходжувати, доглядати, господарювати’ (Гр., IV, с. 294); **Тьохта**, **Тюхта** < *тюхтій*, тобто ‘важка, неповоротка людина’; **Чуханенко** < *Чухан(ь)* < *чухан(ь)* ‘той, хто чухається’ (Редько, II, с. 1179); **Шаланута** < *шаланут* або *шаланута* ‘легковажна, непутяща людина’, ‘пустун’ (Редько, II, с. 1183); **Шлапак** < *шлапак* ‘дурень, тюхтій, роззява’ (Редько, II, с. 1211), ‘той, хто під час ходьби чалапає ногами’ (Арк., II, с. 269); **Шумчук** < *Шумко* < *Шумкий* < *шумкий* ‘шумний, той, хто шумить’ (Гр., IV, с. 518), хоча можна зіставити і з *шумка* ‘танець’ (Гр., IV, с. 518).

Прізвище **Баглай** за походженням може бути зведене до апелятива *баглай* ‘тюхтій’ (Онишкевич, I, с. 61), який знайшов своє закріплення в українській ідіомі *баглай бити* (варіанти: *баглай напали*, *баглай вкинулись* тощо) (ЕСУМ I, с. 109). Семантично близьке, але одночасно і ширше російське народнорозмовне *баглай* ‘ледар, дармоїд, трутень, вайло’ (Даль I, с. 35), *баглай* ‘незграбна людина, вайло’, ‘ледар, нероба, дармоїд’, ‘дурний або блазнюватий’, ‘поганий бджолиний рій’ (СРНГ, II, с. 33).

Антропонім **Борзобогатий** пов’язаний із лексемою *борзобогатий*, яка виникла шляхом складання основ прикметників *борзий* ‘прудкий, моторний’ (СУМ, I, с. 218), ‘швидкий’ (Гр., I, 86; Онишкевич, I, с. 66; СГГ, с. 28) та *багатий*, очевидно, ‘людина, яка швидко розбагатіла’. Семантично споріднене українське прізвище **Скоробогатий**.

Як прізвище двоякої мотивації можна розглядати назву **Гудим**. Її можна зіставляти зі слов’янським ім’ям, утвореним шляхом часткового усічення постпозиційного компонента повного варіанта двохосновного імені *Гудимирь* (Чуч. 2011, с. 141). З іншого боку, в основі прізвища *Гудим* може лежати прізвисько **Гудим*, яке утворилося лексико-семантичним способом від однойменного апелятива *гудим* у значенні ‘той, що гуде (про людину, тварину і т.ін.)’ (Чаб., I, с. 256). У східнослов’янських мовах існує багато споріднених за значенням апелятивів, пор. *гудимець* ‘вовк’ (Гр., I, с. 336; ЕСУМ, I, с. 613), ‘безперервно нити, ломити, боліти’ (СУМ, II, с. 189); *гудатарь* ‘той, хто гуде’, *гудець* ‘т. с.’, *гуд*, *гуда* ‘музика, гра’, *гудак* ‘музикант, скрипаль’,

гудити ‘ганити’, *гудкати* ‘базікати, плести чутки’, *гудило* ‘огудник’ (ЕСУМ, I, с. 613); староруське *гудати* ‘ганити’ (Срезн., I, с. 608); російське народнорозмовне *гудеть* ‘видавати гуд, гул, гурчання, протяжний звук’, *гудить* ‘грати на гудку’, *гудила*, *гудильщик*, *гудець* ‘музикант на гудку’, *гадалка* ‘іграшка’ (Даль, I, с. 405), *гудила* ‘людина з гучним голосом’, *гудило* ‘марнотрат, розпусник (розпусниця)’, *гудисто* ‘голосно’, *гудить* ‘осуджувати, ганити, гудити’ (СРНГ, VII, с. 207). Отже, семантика антропооснови прізвиська **Гудим* відповідає значенню апелятива **гудим* ‘людина, яка гуде’, а тому логічно припускати, що давнє відкомполітне ім’я *Гудим* і апелятив *гудим* пов’язані між собою. Очевидно, пізніше усічене ім’я *Гудим* почало асоціюватися з відповідним апелятивом *гудим* у значенні ‘той, хто гуде’.

Прізвище *Жигало*, очевидно, постало лексико-семантичним способом на базі апелятива *жигало*, пор. *жигайло* ‘підбурювач’ (ЕСУМ, II, с. 191), російське діалектне *жигал* ‘робітник, який добуває дьоготь шляхом сухої перегонки дерева’, *жигало* ‘забруднена сажею, вугіллям людина’, *жигало* ‘занадто рухлива, енергійна людина; злобна людина і под.’ (СРНГ, IX, с. 9, 163, 164). Також правомірно зіставляти *Жигало* з дієсловом **жигати*, пор. укр. *джигати* ‘хльоснути, хльоскати, вдаряти, вдарити різкою’ (Гр., I, с. 375).

Первісне значення антропоніма *Луда* можна з’ясувати завдяки спорідненим слов’янським дериватам, на зразок російського діалектного *луда* ‘невідчеплива, надокучлива людина’, словенського *luda* ‘дурень, божевільний’ (ЕСУМ, III, с. 299).

У залученому для дослідження матеріалі дуже мало назв осіб, що вказують на інтелектуальні якості першоносія. До цієї групи можна віднести хіба що такі прізвища нововолинців: *Мудрак* *мудрак* ‘розумна людина, мудрагель’ (Редько, I, с. 714) або ‘чваньковита людина’ (Арк., I, с. 322); *Головій* < *головей* ‘тямуща людина’ (Редько, I, с. 222); *Незнайко* < *незнайко*, очевидно, ‘нетямуща людина’; *Гуль* < *гуль* ‘дурень, йолоп’ (ЕСУМ, I, с. 618); *Струць* < *струць* ‘дурень’ (Гр., IV, с. 220; ЕСУМ, V, с. 455).

На думку Ю. К. Редька, прізвиська за фізичними або психічними ознаками надавалися двісті чи більше років тому далеким предкам тих людей, які сьогодні є носіями утворених із цих прізвиськ родових прізвищ. Сучасні ж прізвища цього типу – назви, позбавлені будь-якого емоційного чи оцінного значення [1, с. 73].

Отже, прізвища, що вказують на психічні властивості або поведінку першоносія, становлять вагому частку антропонімікону м. Нововолинська Волинської області. Аналіз дібраного й осмисленого фактажу яскраво свідчить, що найменувань, які передають негативну оцінку, значно більше, аніж назв на позначення позитивної характеристики чи ознаки. Кількісне співвідношення антропонімів, які підкреслюють позитивну оцінку, щодо негативних характеристик становить 1 : 10. Серед прізвищ досліджуваної лексико-семантичної групи переважають лексеми зі значеннями ‘ледар’, ‘тюхтій’, ‘забіяка’, ‘гультай’, що виражені різними коренями. Домінування негативної оцінної лексики пов’язане, на нашу думку, з асиметричним характером оцінної шкали, де норма – переважно позитивна оцінка. Увагу ж мовців сконцентровано на відхиленнях від норми. Припускаємо, що строкатість апелювання із негативною семантикою викликана прагненнями перевиховати людину.

Список умовних скорочень назв використаних джерел

Арк. – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х томах / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.

Гр. – Словарь української мови : в чотирьох томах / упор. Б. Грінченко. – К. : Наукова думка, 1996–1997.

Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – Т. I – IV. – Москва : Русский язык, 1980.

ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Т. 1 – 11. – Мінск : Навука і тэхніка, 1978–2006.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у семи томах. – Т. 1–6. – К. : Наукова думка, 1982–2012.

Он. – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 частинах / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984.

Редько – Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ : у 2-х томах / Ю. К. Редько. – Львів, 2007.

СГГ – Негрич М. Скарби гуцульського говору. Березови / М. Негрич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с.

Срезн. – Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка : в трех томах, шести частях. – М. : Книга, 1989.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. – Вып. 1–36. – Л. : Наука, 1965–2002.

СУМ – Словник української мови : в 11 томах. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

Чаб. – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці : у чотирьох томах / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Вид-во Запорізького ун-ту, 1992.

Чуч. 2005 – Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців : історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів : Світ, 2005. – 704 с.

Чуч. 2011 – Чучка П. П. Слов'янські особові імена українців : історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Ужгород : Ліра, 2011. – 432 с.

Список використаної літератури

1. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища : [монографія] / Ю. К. Редько. – К. : Наукова думка, 1966. – 216 с.

Анотація

Проаналізовано прізвища жителів міста Нововолинська Волинської області, які вказують на психічні властивості або поведінку людини. З'ясовано, що базові апелятиви виражали в основному негативну оцінку.

Ключові слова: *антропонім, прізвище, прізвисько, апелятив.*

Аннотация

Проанализированы фамилии жителей города Нововолинск Волинской области, которые указывают на психические свойства или поведение человека. Определено, что базовые аппелятивы выражали в основном негативную оценку.

Ключевые слова: *антропоним, фамилия, прозвище, аппелятив.*

Summary

The surnames of citizens of Novovolynsk, Volyn region, which indicate for psychological qualities and behavior of a person had been analyzed. It was proved, that basic appellatives usually indicated negative mark.

Key words: *anthroponym, surname, nickname, appellative.*

УДК 81'373. 232

Царалунга І. Б.

Хмельницький національний університет

АНТРОПОНІМІКОН ВИЖВІВСЬКОЇ АКТОВОЇ КНИГИ XVII ст.

Антропонімія давніх писемних пам'яток є важливою складовою ономастикону. На сучасному етапі українська антропоніміка має значні здобутки у вивченні антропонімічних систем. Власні назви осіб комплексно проаналізовані у межах окремих історико-етнографічних регіонів: Закарпаття (П. Чучка), Бойківщини (Г. Бучко), Гуцульщини (Б. Близнюк), Лемківщини кінця XVII – поч. XIX ст. (С. Панцьо), Опілля (Г. Панчук), Буковини (Л. Кракалія, Л. Тарновецька), Тернопільщини